

**ONA TILI O'QITISH ORQALI NUTQ MADANIYATINI
RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLINGVISTIK ASOSLARI*****Chorshanbieva Mahliyo Sherali qizi.***chorsanbiyevamahliyo@gmail.com

Telfoni: +998-99-747-47-72

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili ta'limi jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirishning psixolingvistik asoslari tahlil etilgan. Nutq madaniyatining shakllanishi til birliklarini o'zlashtirish bilangina cheklanmay, balki o'quvchining idrok etishi, xotirasi, tafakkuri, diqqat-e'tibori, motivatsiyasi, nutqni rejalashtirishi va muloqot jarayonida undan maqsadga muvofiq foydalanishi bilan bog'liqligi asoslangan. Ona tili darslarida so'z, gap, matn va dialog bilan ishlashning psixolingvistik imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, o'quvchilarning nutqiy faoliyatini faollashtirish, fikrni mustaqil ifodalash, nutqiy vaziyatga mos til vositalarini tanlash va kommunikativ maqsadga muvofiq nutq tuzish jarayonlarining pedagogik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijasida ona tili ta'limida psixolingvistik yondashuv asosida nutq madaniyatini rivojlantirishning asosiy omillari va metodik imkoniyatlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, nutq madaniyati, psixolingvistika, nutqiy faoliyat, tafakkur, idrok, xotira, diqqat, kommunikativ kompetensiya, nutqiy vaziyat, boshlang'ich ta'lim.

Аннотация. В статье анализируются психолингвистические основы развития культуры речи учащихся начальных классов посредством обучения родному языку. Обосновано, что формирование культуры речи не ограничивается усвоением языковых единиц, а связано с процессами восприятия, памяти, мышления, внимания, мотивации, планирования речи и целесообразного использования языковых средств в процессе общения. Раскрыты психолингвистические возможности работы со словами, предложениями, текстами и диалогами на уроках родного языка. Освещено педагогическое значение активизации речевой деятельности учащихся, самостоятельного выражения мыслей, выбора языковых средств в соответствии с речевой ситуацией и построения высказывания в соответствии с коммуникативной целью. В результате исследования определены основные факторы и методические возможности развития культуры речи на основе психолингвистического подхода в обучении родному языку.

Ключевые слова: обучение родному языку, культура речи, психолингвистика, речевая деятельность, мышление, восприятие, память, внимание, коммуникативная компетентность, речевая ситуация, начальное образование.

Abstract. This article analyzes the psycholinguistic foundations of developing pupils' speech culture through mother tongue education. It is substantiated that the formation of speech culture is not limited to the acquisition of linguistic units, but is closely related to perception, memory, thinking, attention, motivation, speech planning, and the purposeful use of language in communication. The psycholinguistic potential of working with words, sentences, texts, and dialogues in mother tongue lessons is revealed. The pedagogical significance of activating pupils' speech activity, expressing ideas independently, selecting appropriate linguistic means according to a speech situation, and constructing utterances in accordance with communicative purposes is discussed. The study identifies the main factors and methodological opportunities for developing speech culture based on a psycholinguistic approach in mother tongue education.

Keywords: mother tongue education, speech culture, psycholinguistics, speech activity, thinking, perception, memory, attention, communicative competence, speech situation, primary education.

KIRISH

Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchining faqat grammatik qoidalarni bilishi yoki lug'aviy birliklarni yod olishi yetarli emas. Ta'limning zamonaviy mazmuni o'quvchidan o'z fikrini aniq, izchil, mantiqiy, mazmunli va kommunikativ vaziyatga mos ravishda ifodalashni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, ona tili ta'limining muhim vazifalaridan biri o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Nutq madaniyati shaxsning til imkoniyatlaridan ongli, maqsadga muvofiq va vaziyatga mos foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Bunda to'g'ri talaffuz, so'zlarni o'rinli qo'llash, grammatik me'yorlarga rioya qilish, fikrning izchilligi, mantiqiyliigi va kommunikativ maqsadga muvofiqligi muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida nutqiy faoliyatning to'g'ri tashkil etilishi keyingi ta'lim jarayonlari uchun muhim poydevor vazifasini bajaradi.

Nutq insonning psixik faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Shaxsning fikrlashi, idrok etishi, xotirasida saqlashi, zarur so'zlarni tanlashi, gap tuzishi va o'z fikrini bayon qilishi yagona psixolingvistik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ona tili darslarida nutq madaniyatini rivojlantirishda lingvistik bilimlar bilan bir qatorda nutqning psixologik mexanizmlarini ham hisobga olish zarur.

Psixolingvistika til va nutqning inson ruhiy faoliyati bilan bog'liq jihatlarini o'rganadigan fanlararo yo'nalish sifatida mazkur masalani ilmiy jihatdan tushuntirish imkonini beradi. Nutqni hosil qilish, uni idrok etish, mazmunni tushunish, so'zlarni tanlash va fikrni verbal shaklga keltirish kabi jarayonlar psixolingvistik yondashuvning asosiy obyektlaridan hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, ona tili o'qitish jarayonida nutq madaniyatini rivojlantirishni psixolingvistik nuqtayi nazardan o'rganish dolzarb ilmiy-metodik muammolardan biridir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Nutq va tilning inson tafakkuri hamda psixik faoliyati bilan bog'liqligi uzoq yillardan buyon psixologiya, tilshunoslik, psixolingvistika va pedagogika fanlarining kesishgan nuqtasida tadqiq etib kelinmoqda.

L.S. Vygotskiyning tadqiqotlarida tafakkur va nutqning o'zaro munosabati alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Olim nutqning inson tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishdagi rolini asoslab, tashqi nutqdan ichki nutqqa o'tish jarayonining psixologik mexanizmlarini yoritgan. Ushbu qarashlar ta'lim jarayonida o'quvchining fikrini og'zaki ifodalashi, savolga javob berishi, dialogga kirishishi va mustaqil matn yaratishi uning tafakkur faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

A.R. Luriyaning neyropsixologik tadqiqotlari nutq faoliyatining murakkab tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi. Nutqni hosil qilish jarayonida turli psixik funksiyalarning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Mazkur yondashuv boshlang'ich ta'limda nutqiy topshiriqlarni o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos ravishda tashkil etish zarurligini asoslashga xizmat qiladi.

A.A. Leontev nutq faoliyatini faoliyat nazariyasi asosida talqin qilib, nutqning motiv, maqsad, harakat va operatsiyalar bilan bog'liqligiga e'tibor qaratadi. Ushbu qarash ona tili darslarida o'quvchining nutqiy faolligini oshirish uchun topshiriqning aniq kommunikativ maqsadga ega bo'lishi zarurligini ko'rsatadi.

Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda nutqni hosil qilish jarayoni bir necha bosqichlardan tashkil topgan murakkab kognitiv faoliyat sifatida izohlanadi. Xususan, fikrning shakllanishi, leksik birliklarni tanlash, grammatik tuzilmani belgilash, fonologik shakllantirish va artikulyatsiya jarayonlari o'zaro bog'liq holda amalga oshadi.

O'zbek tilshunosligi va metodikasida ham nutq madaniyati, nutqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya hamda ona tili ta'limining lingvodidaktik asoslari bo'yicha qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Mazkur tadqiqotlar ona tili ta'limida o'quvchining amaliy nutqiy faoliyatini rivojlantirish, til birliklarini kommunikativ vaziyatda qo'llash va nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ona tili ta'limida nutq madaniyatini rivojlantirish masalasini aynan psixolingvistik mexanizmlar, ya'ni idrok, diqqat, xotira, tafakkur, motivatsiya va nutqni rejalashtirish jarayonlari bilan uzviy aloqadorlikda tadqiq etish metodik jihatdan yanada chuqur yondashuvni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini til, tafakkur va nutqning o‘zaro aloqadorligi haqidagi psixolingvistik, psixologik va pedagogik qarashlar tashkil etadi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, taqqoslash, umumlashtirish, modellashtirish va nutqiy faoliyat mahsullarini tahlil qilish metodlaridan foydalanish mumkin.

Psixolingvistik yondashuvda o‘quvchining nutqiy faoliyati quyidagi o‘zaro bog‘liq jarayonlar asosida qaraladi:

motivatsiya → fikrning shakllanishi → mazmunni rejalashtirish → til birliklarini tanlash → grammatik shakllantirish → nutqiy ifodalash → tinglash va idrok etish → qayta aloqa → nutqni takomillashtirish.

Mazkur ketma-ketlik ona tili darslarida o‘quvchiga faqat “to‘g‘ri javob”ni topishga emas, balki o‘z fikrini mustaqil shakllantirish va ifodalashga imkon beruvchi topshiriqlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Masalan, “Rasm asosida gap tuzing” topshirig‘i oddiy lingvistik mashq sifatida tashkil etilganda o‘quvchi tayyor namunaga tayanishi mumkin. Psixolingvistik yondashuvda esa rasm asosida kuzatish, obyektlarni ajratish, ular o‘rtasidagi munosabatni aniqlash, fikrni shakllantirish, mos so‘zlarni tanlash va izchil gaplar tuzish jarayonlari ketma-ket tashkil etiladi.

Shuningdek, o‘quvchining individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim. Ayrim o‘quvchilar og‘zaki muloqotda faol bo‘lsa, boshqalari yozma topshiriqlarda o‘z fikrini yaxshiroq ifodalashi mumkin. Shuning uchun nutqiy topshiriqlarning xilma-xilligi ta‘lim samaradorligini oshiruvchi omillardan biri hisoblanadi.

NATIJALAR

Tadqiqotning nazariy tahlili asosida ona tili o‘qitish orqali nutq madaniyatini rivojlantirishning bir qator psixolingvistik omillari aniqlandi.

Birinchi omil — **nutqiy motivatsiya**. O‘quvchi nima uchun gapirishi yoki yozishi kerakligini anglaganida nutqiy faoliyatga faolroq kirishadi. Shu sababli ona tili darslarida kommunikativ ehtiyoj tug‘diruvchi vaziyatlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ikkinchi omil — **idrok**. O‘quvchining ko‘rgan, eshitgan yoki kuzatgan hodisasini to‘g‘ri idrok qilishi keyingi nutqiy faoliyat uchun boshlang‘ich material vazifasini bajaradi. Rasm, audio, video, real predmet yoki hayotiy vaziyat asosidagi topshiriqlar idrok jarayonini faollashtiradi.

Uchinchi omil — **xotira**. So‘z boyligining kengayishi, grammatik shakllarning o‘zlashtirilishi va nutqiy qoliplarning esda saqlanishi o‘quvchining nutqiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq mexanik yodlashdan ko‘ra yangi til

birliklarini turli kommunikativ vaziyatlarda takroran qo'llash samaraliroq natija beradi.

To'rtinchi omil — **tafakkur**. Nutq madaniyati fikrlash madaniyati bilan bevosita bog'liq. O'quvchi fikrlar o'rtasidagi sabab-oqibat, vaqt, makon va mantiqiy munosabatlarni anglay olsagina mazmunan izchil nutq tuza oladi.

Beshinchi omil — **diqqat**. Nutq jarayonida so'z tanlash, grammatik shaklni belgilash, suhbatdosh fikrini tinglash va o'z nutqini nazorat qilish diqqatning faol ishtirokini talab etadi.

Oltinchi omil — **nutqiy rejalashtirish**. O'quvchi fikrini bevosita gapirishdan oldin mazmunni ichki jihatdan tashkil etadi. Shu bois "Avval o'yla – keyin ifoda et" tamoyili asosidagi topshiriqlar nutqiy rejalashtirish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi.

Yettinchi omil — **kommunikativ vaziyat**. Bir xil fikr turli vaziyatlarda turlicha ifodalanishi mumkin. Masalan, do'st bilan suhbat, o'qituvchiga murojaat, mehmonni kutib olish yoki rasmiy tadbirda so'zlash jarayonida nutq vositalarining tanlanishi farqlanadi. Demak, nutq madaniyatini shakllantirishda til birliklarini vaziyatga mos qo'llashga o'rgatish muhim.

Ona tili darslarida quyidagi psixolingvistik yo'nalishdagi topshiriqlar samarali metodik vosita bo'lishi mumkin:

Psixolingvistik jarayon	Ona tili darsidagi topshiriq	Rivojlanadigan ko'nikma
Idrok	Rasm yoki audio asosida fikr bildirish	Kuzatish va mazmunni anglash
Xotira	Yangi so'zlarni matnda qo'llash	Lug'aviy boylik
Tafakkur	Sabab va oqibatni tushuntirish	Mantiqiy nutq
Diqqat	Nutqdagi xatolarni topish	Nutqiy nazorat
Motivatsiya	Hayotiy muammoli vaziyatni muhokama qilish	Nutqiy faollik
Rejalashtirish	Matn tuzishdan oldin reja yaratish	Izchil nutq
Kommunikativ faoliyat	Dialog yaratish	Muloqot kompetensiyasi

Psixolingvistik jarayon	Ona tili darsidagi topshiriq	Rivojlanadigan ko'nikma
Refleksiya	O'z nutqini baholash	Nutqiy o'zini nazorat qilish

Shu asosda nutq madaniyatini rivojlantirishning psixolingvistik-metodik modeli quyidagi ketma-ketlikda ifodalanishi mumkin:

motivatsion bosqich → idrok etish → fikrlash → nutqni rejalashtirish → verbal ifodalash → muloqot → tahlil → refleksiya.

Mazkur modelda o'quvchi passiv bilim oluvchi emas, balki nutqiy faoliyatning faol subyekti sifatida ishtirok etadi.

MUHOKAMA

Ona tili ta'limida nutq madaniyatini rivojlantirish masalasiga faqat grammatik bilimlarni mustahkamlash nuqtayi nazaridan yondashish o'quvchining real kommunikativ imkoniyatlarini to'liq namoyon qilishiga yetarli sharoit yaratmaydi. Chunki nutqiy faoliyat til birliklarini bilishdan tashqari, ularni tanlash, mazmun bilan bog'lash, vaziyatga moslashtirish va kommunikativ maqsadga muvofiq qo'llashni ham talab qiladi.

Psixolingvistik yondashuvning muhim jihati shundaki, u "o'quvchi nima biladi?" degan savol bilan cheklanmay, "o'quvchi mavjud til bilimidan qanday foydalanadi?" degan savolga ham javob izlaydi.

Masalan, o'quvchi ma'lum bir grammatik qoidani yoddan aytib berishi mumkin, biroq mazkur qoidaga mos gap tuzishda qiynalishi ehtimoldan xoli emas. Bu holatda bilim mavjud, lekin uni nutqiy faoliyatga transfer qilish mexanizmi yetarlicha shakllanmagan bo'ladi. Shuning uchun ona tili darslarida nazariy bilimdan amaliy nutqqa o'tishni ta'minlovchi mashqlar tizimi zarur.

Bunday mashqlar avvalo reproduktiv, keyinchalik produktiv va kreativ xarakterga ega bo'lishi mumkin. Reproductiv topshiriqlarda o'quvchi berilgan namunani qayta qo'llaydi. Produktiv topshiriqlarda mavjud bilim asosida mustaqil gap yoki matn yaratadi. Kreativ topshiriqlarda esa o'quvchi yangi vaziyat uchun individual nutqiy yechim ishlab chiqadi.

Masalan, "Dialog yaratuvchi", "Nutqiy vaziyat", "Savol zanjiri", "Bir surat — besh hikoya", "Muqobil yakun" kabi topshiriqlar o'quvchining nutqiy faoliyatini faollashtirish bilan birga fikrlash, tasavvur, xotira va nutqni rejalashtirish jarayonlarini ham ishga soladi.

Ayniqsa, **nutqiy vaziyat** asosidagi topshiriqlar psixolingvistik yondashuv uchun muhimdir. O'quvchi oldiga muayyan kommunikativ vazifa qo'yiladi: biror kishidan yordam so'rash, o'z fikrini himoya qilish, voqeani tasvirlash, muammoni tushuntirish yoki suhbatdoshini ishontirish. Bunday vaziyatda o'quvchi tayyor

grammatik birliklarni takrorlamaydi, balki kommunikativ maqsadga mos nutqiy vositalarni mustaqil tanlaydi.

Bu jarayon nutq madaniyatining asosiy belgilaridan biri — **o‘rinlilik**ni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, nutq madaniyatini rivojlantirishda qayta aloqa muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchining nutqidagi xatoni faqat qayd etish bilan cheklanmasdan, uning yuzaga kelish sababini aniqlashi va to‘g‘ri nutqiy variantni mustaqil topishga yo‘naltirishi maqsadga muvofiq.

Masalan, “Xatoni top” topshirig‘idan ko‘ra “Nima uchun bu ifoda noqulay eshitilmoqda?”, “Ushbu fikrni boshqa qanday ifodalash mumkin?”, “Suhbatdoshga mosroq variantni tanlang” kabi topshiriqlar o‘quvchining metalingvistik va refleksiv ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shunday qilib, psixolingvistik yondashuv ona tili ta’limini “til qoidalarini o‘rgatish”dan “til yordamida fikrlash, muloqot qilish va o‘zini ifodalashni o‘rgatish” darajasiga olib chiqishga imkon beradi.

XULOSA

Ona tili o‘qitish orqali nutq madaniyatini rivojlantirish murakkab psixologik, lingvistik va pedagogik jarayon hisoblanadi. O‘quvchining nutqiy faoliyati idrok, xotira, tafakkur, diqqat, motivatsiya va nutqni rejalashtirish kabi psixik jarayonlar bilan uzviy bog‘liq.

Tadqiqot natijalari ona tili darslarida nutq madaniyatini rivojlantirish uchun quyidagi metodik xulosalarni ilgari surish imkonini beradi: birinchidan, nutqiy topshiriqlar o‘quvchining real kommunikativ ehtiyojini yuzaga keltirishi; ikkinchidan, til materiallari turli nutqiy vaziyatlarda qo‘llanishi; uchinchidan, o‘quvchining mustaqil fikrlashi va nutqni rejalashtirishiga sharoit yaratilishi; to‘rtinchidan, og‘zaki va yozma nutq faoliyati o‘zaro integratsiyalashishi; beshinchidan, o‘quvchi o‘z nutqini tahlil qilish va baholashga o‘rgatilishi lozim.

Psixolingvistik yondashuv asosida tashkil etilgan ona tili ta’limida o‘quvchi til birliklarini shunchaki o‘zlashtirib qolmay, ularni kommunikativ maqsadga muvofiq tanlash va qo‘llashni ham o‘rganadi. Natijada uning nutqiy faolligi, fikrni izchil ifodalash qobiliyati, lug‘at boyligi, muloqotga kirishish ko‘nikmasi va nutqiy refleksiyasi rivojlanadi.

Demak, ona tili ta’limida psixolingvistik yondashuvdan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning muhim ilmiy-metodik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N. *O‘qituvchi nutqi madaniyati*. — Toshkent.

2. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. *Pedagogik texnologiya asoslari*. — Toshkent.
3. Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. — Toshkent.
4. Sayfullayeva R. va boshqalar. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. — Toshkent.
5. Jabborov X. *Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari*. — Toshkent.
6. Azimova I. *O'zbek tili ta'limida kommunikativ yondashuv masalalari*. — Toshkent.

